

Frano Dulibić

Filozofski fakultet, Zagreb

Pretpovijest i počeci karikature u Hrvatskoj

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 27. 7. 2004

Sažetak

Razmatrani su primjeri s elementima likovne satire koji pripadaju pretpovijesti karikature u Hrvatskoj, sakupljeni su podaci o karikaturama europskih karikaturista u arhivima, zbirkama i muzejima u Hrvatskoj, te analizirani primjeri iz sredine 19. stoljeća, kada je počela kontinuirana

produkcija karikatura u Hrvatskoj. Među ostalim, istaknuta su nova saznanja i cjelovita interpretacija poznate litografije Madaron u kolijevci i do sada nepoznati primjeri s prikazima Josipa Jelačića na karikaturama koje su sačuvane u budimpeštanskim muzejima.

Ključne riječi: *karikatura, litografija, letak, crtež, ilustracija, 19. stoljeće, Josip Jelačić, Franjo Haller, Janez Vajkard Valvasor, Louis Meynier*

Fragmenti pretpovijesti

Preširoko shvaćanje ili nepoznavanje definicije karikature dovelo je do toga da se u našoj literaturi katkad navode primjeri »najstarijih« karikatura bez utemeljene argumentacije, odnosno bez očitih obilježja karikature.¹ Većinom ih možemo svrstati u pretpovijest karikature u Hrvatskoj jer su to likovni prikazi s većom ili manjom mjerom likovnoga humora, odnosno s grotesknim ili satiričkim svojstvima.

Takav je primjer detalj na iluminaciji u misalu Jurja Topuskog, datiran između 1524. i 1526. godine, čiji je autor, kako neki pretpostavljaju, Julije Klović.² Na tom detalju prikazan je muškarac koji vuče ženu u košari, a ona mu prijete stisnutom šakom. U likovnom izrazu ne nalazimo pretjerivanja karakteristična za karikaturu. Kroz srednji vijek te gotovo do kraja renesanse prikazi poput ovoga stvarani su s namjerom da upozore, odnosno djeluju na strogo moralno ponašanje prema onodobnim načelima. U ovom slučaju promatrač je upozoren na to kakav oblik može poprimiti bračni život. Osim što sličnih prizora ima u mnogim srednjovjekovnim manuskriptima, treba napomenuti da su prikazi s izrazitim obilježjima karikature prije kraja 16. stoljeća u čitavoj Europi iznimna rijetkost. Odnos prema humoru u srednjem vijeku (smijeh je tada smatran sotonskim) znatno se izmijenio tijekom razdoblja renesanse, kao što se slična promjena dogodila i u odnosu prema prikazivanju ljudskog tijela.³ Tek nakon braće Carracci karikatura postaje prepoznatljiv način likovnog izražavanja.

Kulundžić vidi karikaturalne elemente i na fresci Vincenta iz Kastva *Ples smrti* (1474.) u beramskoj crkvi (kao i Horvatić,

koji je uvrštava u *Antologiju hrvatskog likovnog humora*). To je moguće tvrditi samo iz perspektive promatrača našeg vremena – jer namjera beramskog majstora nipošto nije bila prikazati smrt smiješnom, nego upozoriti ili podsjetiti (*memento mori*) da smo pred smrću svi jednaki.⁴ Nadalje, Kulundžić piše o kodeksu pod naslovom *Od naslidovanja Isukarstova* (Marulićev prijevod latinskog izvornika), koji u devetnaest inicijala ima ukomponirana groteskna ljudska lica u profilu. Prema izgledu kose (na osnovi kojeg je, s obzirom na stilizaciju, gotovo nemoguće prosuditi stvarni izgled) ta groteskna lica Kulundžić vidi kao dominikance, tvrdi da imaju portretne karakteristike (a radi se o grotesknim tipovima bez portretnih karakteristika) te da lica nemaju svjesnih komičnih elemenata.⁵ Spomenuta groteskna lica vjerojatno su povezana s tekstom i na simbolički način predstavljanju grešnike ili imaju svjetovni karakter (jasno se može vidjeti da jedno lice plazi jezik, a na drugom inicijalu s dva lica vidi se da jedno od njih predstavlja komiku, a drugo tragiku). Prema analizi grafologa Željka Sabola autor tih grotesknih glava je Marko Marulić.⁶ Britanski stručnjaci smatrali su da je kodeks nastao krajem 16. stoljeća, a ako bi se prihvatila teza da je to Marulićev rukopis, datacija bi se trebala pomaknuti ranije, prije 1524. godine, dakle i u ovom primjeru prije prvih portretnih karikatura braće Carracci.

Cvito Fisković u svojoj studiji *O Marulićevu slikanju* navodi podatke o podrijetlu Marulićeva interesa za slikarstvo, mjesta gdje se sve nalaze njegove minijature te dokumentira kako je opremao rukopise i knjige. Za razliku od Kulundžića, Fisković odbacuje Marulićevo autorstvo grotesknih lica u

Groteskne glave iz kodeksa *Od naslidovanja Isukarstova* (prijevod djela *De Imitatione Christi*), 16. st.
Grotesque head from the codex of the Imitation of Christ (translation of Thomas a Kempis), 16th century

kodeksu *Od naslidovanja Isukarstova* i smatra (prema načinu oslika inicijala) da je spomenuti rukopis nastao nakon Marulićeve smrti.⁷ Zanimljivo je spomenuti da Fisković u istoj studiji piše i o službenom izvješću Marulićeva suvremenika i znanca što ga je sastavio gradski knez Frane Celsi, koji je 1518. godine ogorčen na mladiće koji su nakon berbe skloni raskalašenoj zabavi i rasipnosti i ne obaziru se na »...očinske opomene veoma učenog gospara Marka Marula...« i kako nisu impresionirani njegovim »...zastrašujućim prijetnjama i najružnijim likovima (*brutissime figure*)...«.⁸ Cvito Fisković piše da je Marulić želio na drastičan način mladu generaciju upozoriti da prestanu pretjerivati s užicima, a Marulićeva opomena nastojala je poprimiti što dojmljiviji oblik u likovnom mediju: »Trebala je nalikovati svojim izobličenjem čak i karikaturi da bi se što jače dojmila onih koji ne uvažavaju niti se odricahu mladenačkih užitaka koje im renesansno doba dopuštaše.«⁹ Na Marulića su mogli djelovati raznovrsni prikazi s temom »memento mori« kakvi su u ono vrijeme kolali čitavom Europom na bakrorezima i drvorezima. Zanimljiva je podudarnost Fiskovićeve interpretacije Marulićevih izgubljenih »najružnijih likova« s izgledom grotesknh glava u knjizi *Od naslidovanja Isukarstova*. Groteskna lica većinom su mladenačka, prikazana što je moguće ružnije ili s priglupim izrazom lica, odnosno u kombinaciji jednoga i drugoga, uz ranije spomenuto plaženje jezika ili prikaz lica koja razjapljenih usta viču. Sve zajedno na doista zoran način predočava što bi trebale predstavljati Marulićeve »brutissime figure«. Bez obzira na to je li im autor Marulić ili netko drugi, groteskna lica iz kodeksa *Od naslidovanja Isukarstova* sigurno nisu crtana da bi nasmejala promatrača, što je uostalom i nedolično za kodeks takva sadržaja.

U opusu Klovićeva suvremenika Martina Kolunića Rote (oko 1540./45.–1583.), dvorskog slikara i grafičara u Beču i Pragu, nalazimo jedan bakropis s osam izrazito grotesknh glava (1565.–1582.).¹⁰ List je podijeljen na devet jednakih pravokutnika s osam prikazanih lica u profilu i tekstom u posljednjem

pravokutniku. Jasno je vidljivo da se Kolunić Rota ruga taganju za idealom ljepote i savršenstva s kojim su bili povezani antički junaci. Naime, Kolunić Rota ispod svake zastrašujuće ružne glave stavlja natpise na talijanskom jeziku: 1. prekrasni Narcis, 2. božanstvena Venera, 3. lijepi Adonis, 4. plavokosi Apolon, 5. moćna Junona, 6. vatreni Jupiter, 7. neporočna Diana, 8. ljupki Ganimed. Osim toga, svoje ruganje potvrđuje u devetom polju, u kojem je samo natpis bez crteža koji završava riječima: »...svaki plemeniti duh pronaći će ogromno zadovoljstvo i zabavu vidjevši ovdje pravi i prirodni lik nekih od njih, koje sam naveo, a koji su uistinu portretirani baš prema njihovim licima.« Rotina su lica toliko ružna da ne djeluju smiješno – tek kad pročitamo tekst u devetom polju grafičkog lista, vidimo da je najsmješnije Rotino »uvjeravanje« (očito ruganje) da ti antički junaci izgledaju upravo tako kako su prikazani, a ne drugačije. Pelc smatra da je podloga Rotina humora »posttridentska pravovjernost koja objašnjava i nedostatak mitološke tematike u njegovu opusu.«¹¹

Šaljivi prizori i karikature na grafikama u hrvatskim zbirkama.

Tijekom 17. i 18. stoljeća Europa je bila preplavljena grafičkim listovima raznovrsne tematike. Iako je prevladavao vjerski sadržaj, sve je bogatija bila produkcija grafika svjetovnog sadržaja. Izrađivani su brojni portreti, alegorijski prizori, mitološke scene, prikazi političkih događaja. Prema likovnim svojstvima može se reći da je čitava onodobna grafička produkcija težila ili autorskoj grafici s težnjom prema umjetničkim vrijednostima ili je ostajala unutar široke produkcije popularnih ilustriranih letaka.¹² Namjena je bila raznolika: informativna, didaktička ili zabavna. Među listovima zabavnoga karaktera najčešće nailazimo na satiričke prizore. Grafička zbirka Janeza Vajkarda Valvasora (1641.–1693.) koju je 1690. otkupila Zagrebačka biskupija i koja se danas nalazi u Metro-

politani u Zagrebu, uz grafike europskih renesansnih i baroknih grafičara, sadrži i oko 200 ilustriranih letaka svjetovne tematike s brojnim satiričkim elementima, koji većinom potječu s njemačkoga područja. Zabavni karakter satiričkih grafika ili letaka nije bio bez didaktičke ili moralizatorske podloge. Naime, rugajući se ljudskim slabostima, oni su istodobno upozoravali da se treba kloniti takvih slabosti, poroka ili amoralnog ponašanja. Posebno je zanimljiv list Giuseppea Mitelija iz 1666. godine (nastao prema predlošku Annibalea Carraccija), što prikazuje putujućega trgovca grafikama i lecima koji vičući reklamira svoju robu kao što to kolporteri čine i danas. Da je već tada tržište bilo zasićeno glasnim i upornim prodavačima tiskovina te svakakvim slikovnim i tekstualnim porukama, zorno dočaravaju dva pokrajnja lika, koji hvatajući se za glavu bježe od prodavača.

Među brojnim satiričkim, grotesknim i alegorijskim prizorima Valvasorove zbirke ističe se jedan ilustrirani letak iz 17. stoljeća na kojem je primjer situacijske karikature nepoznata autora. To je prikaz pod nazivom *Brušenje nosa*, iz 17. stoljeća, poznat u literaturi u nekoliko sličnih varijanti.¹³ Na velikom brusnom kolu, vezanom čovjeku koji je svuda volio turati svoj nos, brusničkom noževu i pomoćnici (od kojih jedan fekalijama »podmazuje« brusno kolo) bruse nos. Letak je popraćen stihovima na njemačkom jeziku iznad i ispod prikaza koji u skladu s izravnošću u likovnom prikazu završavaju neuvijenom porukom: »Tko gura nos u svaki drek, mora polizati i (dječakovu) pišalinu.«¹⁴ Autor je očito smatrao da bi se snaga poruke umanjila kad bi slika i tekst bili u većoj mjeri alegorijski orijentirani i suptilniji u formulaciji, poput različitih varijacija poslovice »Tko se gura tamo gdje mu nije mjesto, mora iskusiti posljedice«. Osim spomenutog prizora, u 8. svesku Valvasorove zbirke nalazi se još barem desetak satiričkih letaka koji svoj šaljivi karakter otkrivaju već u naslovima: *Zamjena starih glava za nove*, *Tučnjava žena zbog muškarca*, *Vuk propovijeda guskama*, *Sedam Švaba lovi jednog zeca*, *Vrag sipa novce*.

Osim spomenutog, Valvasorova zbirka u istom, 8. svesku sadrži za pretpovijest karikature iznimno zanimljive radove grafičara Wenceslause Hollara i Jacoba Sandrarta. Njihove grafike nastale su kao varijacije na Leonardove groteskne glave. U zbirci se nalazi šest grafika Wenceslause Hollara s po dvije prikazane glave, i sedmi list, koji prikazuje tuniskoga kralja i kraljicu, koji djeluju poput portreta iako je njihova ružnoća neuobičajena. Kipar i grafičar Jacob Sandrart u ovoj je zbirci zastupljen serijom od devet listova s grotesknim glavama i naslovnim listom za spomenutu seriju.¹⁵

Povjesničar i književnik Pavao Ritter Vitezović (1652.–1713.) bio je i bakrorezac. Kod njega nalazimo elemente satire, što se može uočiti na bakropisu *Cicero pro domo sua & Tullia pro Cicerone*.¹⁶ Reprodukciju Vitezovićeve bakropisa s prikazom proroka Muhameda objavio je Branko Vodnik 1913. godine u svojoj knjizi *Povijest hrvatske književnosti* kao ilustraciju s legendom u kojoj piše da je to karikatura, iako na tom prikazu ne nalazimo karikaturnih elemenata u likovnom smislu, a ni u Vodnikovu tekstu ne nalazimo obrazloženja zašto je spomenuti prikaz vidio kao karikaturu.¹⁷ Prorok je prikazan kao starac s dugom bradom i brkovima, pticom na ramenu koja je okrenuta prema Muhamedovu uhu i krznenom odjećom. Lik Muhameda nalazi se u kružnom okviru s natpisom: »Veliki prorok turzki Muhamed«. Ispod prikaza je tekst šaljiva karaktera: »Goluba navci zobati iz vuha / da budu stimali Turzci sveta duha / a szada se mertav pri Plutonu kuha.« Tekst može upućivati na karikaturna obilježja, ali on ostaje u literarnom okviru i ne dotiče likovni izraz. Muhamed je prema *Kuramu* i drugim zapisima imao dugu bradu i visoko čelo i volio je životinje (a prikazana ptica može imati i simboličko značenje Božjega glasa). Budući da spomenuti prikaz nije portret, jer je nastao na temelju nepotpunog pisanog opisa (*Kuran* ne dopušta prikazivanje proroka Muhameda u slici ili skulpturi), a istodobno na njemu ne nalazimo nikakvih karikaturnih obilježja, najvjerojatnije je da je Vitezović na temelju zapisa stvorio

Julije Klović (?), Detalj iluminacije iz misala Jurja Topuskog, 1524.–1526.

Julije Klović (?), *Detail of illumination from the missal of Juraj of Topusko, 1524–1526*

Martin Rota Kolunić, *Osam grotesknih glava*, bakropis, 26,2 x 19,3 cm, Uffizi, Firenca

Martin Rota Kolunić, *Eight grotesque heads*, etching, 26,2 x 19,3 cm, Uffizi, Florence

pretpostavljenu sliku proroka Muhameda. Šaljiva ili rugalačka obilježja teksta ispod prikaza nisu dostatna da bismo Muhamedov prikaz smatrali karikaturo. Najvjerojatnije je prikaz aluzija na propast Turaka pod Bečom 1683. godine.

Iako se Valvasorova grafička zbirka nalazi u Zagrebu još od 1690. godine, tijekom dugog razdoblja nije bila dostupna široj javnosti, te spomenuti grafički listovi nisu mogli utjecati na karikaturiste u Hrvatskoj.

Spomenimo i dva manje poznata primjera koji pripadaju europskoj povijesti karikature. Do sada nisu izlagane dvadeset i četiri karikature malog formata pripisane Honoréu Daumieru, koje se nalaze u muzeju Mimara u Zagrebu od osnutka muzeja 1987. godine. Iako Daumierovo autorstvo (usprkos signaturama) nije sasvim sigurno, riječ je o karikaturama visoke likovne kvalitete iz sredine 19. stoljeća, koje prikazuju tipove različitih društvenih slojeva i zanimanja.¹⁸ Osim toga, odnedavno se u vlasništvu Muzeja grada Šibenika nalazi stotinu Daumierovih litografija tiskanih između 1833. i 1870. u poznatom časopisu *Charivariju*.¹⁹ Daumierove litografije nalaze se u Šibeniku zahvaljujući povjesničaru umjetnosti Borisu Baranoviću, koji je, među ostalim, donirao i 58 litografija Daumierova suvremenika, također za povijest karikature značajnog autora, Gavarnija.²⁰

Izgubljeni počeci

Osim dosada spominjanih grotesknih ili satiričkih prikaza koji su sačuvani, treba spomenuti nekoliko primjera izgu-

bljenih satiričkih prikaza, a možda i karikatura. Najraniji i za to vrijeme vrlo dobro dokumentirani podaci potječu iz sredine 18. stoljeća. Riječ je o šest satiričkih prikaza ili karikatura koje nalazimo u svojevrsnom dnevniku povjesničara Baltazara Adama Krčelića (1715.–1778.). U zapisima o 1754. godini u knjizi *Annuae ili historija (1748–1767.)*²¹ Krčelić piše kako je grofica Erdödy uvela javne plesove među zagrebačko građanstvo i plemstvo 1749. godine, a osim plesa i svojevrsne maskenbalove. Krčelić je smatrao da je »...vladala silna raskalašenost, te su pozivane sve grofice, mlade plemkinje, kojima je ugađala raspuštenost, a isto tako i oficiri.« Antun Janković zakazao je za određeni dan svečani javni ples i platio ulaz i večeru za sve, a »hram razblude« ukrao je »raznovrsnim slikama i natpisima« na njemačkom jeziku. Prema Krčelićevim detaljnim opisima, izgleda da se doista radilo o karikaturama različitih tema: erotskih, političkih i iz svakodnevice, a odnosile su se na situacije i ljude iz Zagreba, te možemo pretpostaviti da se radilo o crtežima za koje je autor dobio narudžbu da prikaže osobe iz vlasti i grofice u zamišljenim, smiješnim i lascivnim prizorima. Prema opisima, čini se da je komika situacije bila značajnija od karikiranja izgleda prikazanih osoba.²² Krčelić je u spomenutom zapisu najvjerojatnije opisao karikature i prvu izložbu karikatura, što je napomenuo Zvonimir Kulundžić u ranije navedenom tekstu o najstarijim karikaturama u Hrvatskoj.²³

Nešto više od pola stoljeća nakon Krčelićevih zapisa, Maksimilijan Vrhovac u dnevniku iz 1814. godine bilježi da je do njega dospjela *satirica imago* mađarskoga saborskog zastupnika Vaya, koji je prikazan kako podiže dukat poput hostije

Giuseppe Mitelli, 1666., *Compra chi vuole...* (prema Annibaleu Carraciju), Valvazorova zbirka, svezak VIII, Zagreb

Giuseppe Mitelli, 1666., *Compra chi vuole...*, (after Annibale Carracci), Valvazor collection, vol. VIII, Zagreb

Nepoznati autor, *Brušenje nosa*, 17. st., Valvazorova zbirka, svezak VIII, Zagreb

Anonymous, *Nose sharpening*, 17th century, Valvazor collection, vol. VIII, Zagreb

uvis s riječima: »U ovome je znaku spasenje«, a članovi sabora kleče ili uzdišu: »Moj grijeh, Gospode nisam do- stojan...«. Pretpostavlja se da je karikatura nastala negdje u Mađarskoj, a Maksimilijan Vrhovac spominje je kao primjer političke korumpiranosti.²⁴

Tragajući za počecima karikature u Hrvatskoj, u nepotpisanim novinskom članku iz 1914. godine nađen je podatak da je prvi učitelj risanja zagrebačke gradske općine Ivan Nepomuk Schauff (1757.–1827.) izrađivao karikature.²⁵ Do sada nije pronađena ni jedna Schauffova karikatura.

Uzrok relativno kasnoj pojavi karikature u Hrvatskoj Josip Horvat nalazi u austrijskoj cenzuri, koja je zabranjivala uvoz karikatura i ometala tehničke mogućnosti njihova umnožavanja. Kao primjer Horvat navodi odbijenu molbu za pokretanje litografskog tiska koju je vlastima uputio Ljudevit Gaj 1838. godine.²⁶

Louis Meynier u Rijeci

Među rijetkim sačuvanim podacima o karikaturistima i njihovim radovima iz sredine 19. stoljeća nalazimo i Francuza Louisa Meyniera (Erlangen, 20. veljače 1792. – Pariz, 11. studenog 1867.), rođenog u Njemačkoj, nemirnog boema koji je često mijenjao mjesto boravka, a veći dio života proveo je u Rimu i Parizu. Još 1826. godine prvi se put pojavio u Rijeci, a najduže se zadržao živeći u Rijeci između 1840. i 1849. godine. Tada je nastao niz njegovih pejzaža i veduta Rijeke

kao i mapa skica iz riječkoga pučkog života, među kojima ima i karikatura. Među Meynierovim karikaturama treba izdvojiti karikaturu *Lijepa Ida*, izvedenu u nekoliko vještih poteza kistom, poput krokija. *Lijepa Ida* bila je poznata riječka dama koja je opčinjavala ne samo istaknute Riječane u društvenopolitičkom životu, nego i poznate europske ličnosti poput Franza Liszta.²⁷

Karakteristike Meynierovih crteža sazeo je Boris Vižintin istaknuvši njihovu duhovitost, Meynierov izraz koji ima »domijeovski prizvuk« te glavni motiv: građane Rijeke iz svih slojeva. »Djeluju katkad kao izvanredne psihološke studije s neobično snažnim smislom za detalje, drugi put kao uspjele karikature u kojima je autor usvojio samosvojan i neposredan odnos prema modelu i prirodi, stav koji ne ruše ni poneke karikaturalne osobine prikazanih likova u kojima ne treba tražiti svjesno ruganje već dobrodušno nastojanje da se videno zabilježi što vjernije.«²⁸ Iako zanimljiv i kvalitetan karikaturist, koji je realistički i duhovito prikazao život Riječana polovicom 19. stoljeća, za povijest karikature u Hrvatskoj on ostaje stranac u prolazu koji je ostavio nekoliko dobrih karikatura, ali je ostao usamljena pojava i vrlo je mala vjerojatnost da je mogao utjecati na karikaturiste u Hrvatskoj.

Karolina Voikffy Arnero

Sredina 19. stoljeća vrijeme je kada je Karolina Voikffy Arnero (1817.–?) osim crteža krajolika crtala i karikaturalne portrete gospode u čijem društvu se kretala. Njezine karika-

Pavao Ritter Vitezović, *Muhamed prorok*, Valvazorova zbirka, svezak XII, list 429a, Zagreb

Pavao Ritter Vitezović, Mohammed the Prophet, Valvazor collection, vol. XII, sheet 429a, Zagreb

ture sasvim blago prenaplašavaju dio portretnih osobina, te se portretirani zasigurno nisu našli uvrijeđenima. Umjesto stroge karikaturne opservacije prevladava blago ironičan pristup. Bilježimo je kao prvu ženu u Hrvatskoj koja se bavila crtanjem karikatura.²⁹

Leci 19. stoljeća

Tijekom 19. stoljeća tiskan je velik broj oglasa i proglašenja, letaka i plakata pomoću kojih su obavijesti kolale po čitavoj Austro-Ugarskoj monarhiji. Sadržaj letaka bio je raznolik: od obavijesti o revolucionarnim zbivanjima do šaljivih letaka. Nažalost, većina ih nije sačuvana, pogotovo oni šaljive prirode, jer se dugo vremena nisu smatrali relevantnim dokumentima za povijest, te se stoga u većini slučajeva nisu ni arhivirali.³⁰ Jedan sačuvani primjer iz 1849. godine koji smo pronašli u Hrvatskom državnom arhivu, naslovljen *Radetzky als Schustermeister (Radetzky kao postolar)*, zanimljiv je u kontekstu odnosa crteža i teksta.³¹ Taj letak ima razmjerno malen crtež, gotovo poput zaglavlja, a ostatak letka zauzima tekst. Vjerojatno nije bilo lako prepoznati Radetzkyja u maloj sličici postolara koji marljivo šije čizmu. Upućenima, koji su u ono vrijeme znali da je austrijski feldmaršal Radetzky 1848. i 1849. godine s nekoliko pobjeda učvrstio vladavinu Austrije u sjevernoj Italiji, vrlo brzo je bila jasna šaljiva politička poruka u tekstu na letku koji objašnjava kako je postolaru Radetzkom pošlo za rukom da privremeno zakrpi čizmu (Italiju), ali da sa zakrpanom čizmom treba vrlo pažljivo postupati kako se ne bi ponovo raspala.

Počeci karikature u Hrvatskoj na litografijama 19. stoljeća

Kada je riječ najstarijoj hrvatskoj karikaturi, Dubravko Horvatić je u *Antologiji hrvatskog likovnog humora* objavio da je najstarija karikatura u Hrvatskoj akvarel nepoznatog autora koji prikazuje nadvojvodu palatina Josipa i biskupa Maksimilijana Vrhovca iz 1827. godine.³² Palatin Josip i biskup Vrhovac prikazani su u paradnoj kočiji, a iza njih je jedan razigrani putto. Drugi putto nalazi se na mjestu kočijaša, a na mjestima za konje su četiri muškarca, dvojica u velikaškoj nošnji, a dvojica u građanskim odijelima. U tom prikazu nema izrazitih karikaturnih elemenata. Veća je vjerojatnost da se radi o simboličkom prikazu, vjerojatno preravnoga iskazivanja poštovanja tadašnjega plemstva i građanstva prema predstavnicima vlasti. Artur Schneider je 1930. detaljno opisao ovaj akvarel i zaključio da je autorova namjera najvjerojatnije bila da »dade tek jedan simbolički prikaz, koji je i ovakav, zacijelo zanimljiv prilog za kulturnu povijest grada Zagreba«.³³ Dubravko Horvatić ne navodi što na tom akvarelu smatra karikaturnim jer, pretpostavljamo, smatra dovoljnim to što su četiri muškarca na mjestu gdje inače stoje konji, odnosno to je pretjeranost njihova podložnog položaja iako je prikaz statičan i spomenuti likovi nisu prikazani kako vuku kola. Simbolički ili alegorijski sadržaj nije dovoljan da prikaz shvatimo kao karikaturu. Po tom kriteriju svi alegorijski prikazi lika »slijepe« Pravde bili bi karikature, a ne samo oni prikazi na kojima svaki promatrač vidi karikaturna svojstva. Stoga možemo reći da se izrazita karikaturna svojstva prvi puta u Hrvatskoj nalaze na litografiji *Madaron u kolijevci*, koja je nastala između 1846. i 1848. godine.

Nepoznati autor, *Nadvojvoda palatin Josip i biskup Maksimilijan Vrhovec*, 1827., akvarel, 18,2 x 33,9 cm, Grafički kabinet HAZU, Zagreb

Anonymus, Archduke Joseph and Bishop Maksimilian Vrhovec, 1827., watercolour, 18,2 x 33,9 cm, Croatian Academy Print Room, Zagreb

Mađaron u kolijevci

Najstariji litografski list u Hrvatskoj s nedvojbenim obilježjima karikature jest *Magyaron in der Wiege* (*Mađaron u kolijevci*).³⁴ Litografija prikazuje Lajosa Kossutha, bana Franju Hallera i dijete u kolijevci, sve troje djelomice preobraženo u životinje. Do sada je različito datirana, između 1843. i 1846. godine, a autorstvo je pripisivano Ivanu Janku Havličeku.³⁵

Sudeći prema literaturi, podaci o toj litografiji koji se navode u mnogim publikacijama uglavnom potječu iz nekoliko tekstova Josipa Horvata, koji ne navodi izvore navedenih podataka. Pretpostavljamo da svoje podatke Horvat prenosi iz tekstova Đure Šurmina (1926.) i Ivana Ulčnika (1941.), koji je objavio opširnu studiju o Havličeku.³⁶ Razlog zbog kojega je Horvat tijekom vremena mijenjao dataciju *Madařona u kolijevci* s 1846. na 1843. godinu nije pronađen. Potraga za izvornim dokumentima iz vremena nastanka litografije ostala je bez rezultata, ali su rasvijetljene neke nejasnoće vezane uz ovu povijesno i likovno zanimljivu litografiju.

Na litografiji su prikazani: vođa mađarskog nacionalnog pokreta 1848.–1849. godine Lajos Kossuth, hrvatski ban Franjo Haller i mađaron u kolijevci. U pozadini se vidi dio Budimpešte. Potrebno je podsjetiti da je Kossuth temeljio revolucionarni pokret na stajalištu feudalnoga historijskog prava, koje je zastupalo mišljenje da su samo Mađari u Ugarskoj narod, a svi ostali samo narodnosti, koje ne mogu imati nikakvih posebnih nacionalnih prava.³⁷ Franju Hallera hrvatskim je banom proglasio austrijski dvor kako bi ilirce i mađaronsku stranku privolio na suradnju, ali on se nije uspijevao snalaziti u sve zamršenijim političkim prilikama koje su išle na ruku mađaronima i koje su dovele do »sr-

panjskih žrtava« 1845. godine na Markovu trgu u Zagrebu. Svi dosadašnji navodi u literaturi tumače da se u kolijevci s mađarskim grbom ljulja mali Turopoljac mađaron. Ne vjerujemo da je spomenuti lik Turopoljca alegorijska figura koja predstavlja sve Turopoljce. Ako se pažljivije pogleda, lako je primijetiti da to nije lice djeteta s brcima, već lice muškarca u zrelih godinama i zapravo predstavlja portret poput Kossuthova i Hallerova, samo što je nešto teže uočljiv jer je u skladu s proporcijama djeteta. Ako postavimo pitanje tko bi mogao biti treći lik ove neobične scene, izbor je relativno ograničen, a povijesne okolnosti upućuju da bi to mogao biti mađaron Antun Danijel Josipović. Plemić iz Turopolja, Antun Danijel Josipović (1806.–1874.), između 1837. i 1846. godine turopoljski župan, bio je žestok protivnik iliraca i zagovornik mađarskoga jezika kao službenog jezika u Hrvatskoj. Hipotezu da je lik mađarona u kolijevci Antun Danijel Josipović mogli bismo potvrditi pronalaskom portreta Antuna Danijela Josipovića iz vremena nastanka litografije. Međutim, jedini Josipovićev portret koji nam je poznat nastao je mnogo kasnije (autor portreta je Franjo Mücke, 1866.) i on nije dovoljan za potvrdu sličnosti s mađaronom u kolijevci.³⁸ Pod pretpostavkom da je karikatura nastala 1848. godine, mađaron u kolijevci mogao bi biti Kazimir Batthyany (1807.–1854.) koji je upamćen po četrdesetosmaškom proglasu mađarske vlade krajišnicima.³⁹

Ako pokušamo protumačiti simboličko značenje, vidimo da je Kossuth djelomice pretvoren u jelena koji na rogovima ima četiri maske. Jelen se zbog rogovlja često vezuje uz simbol stabla života, dakle onaj od kojega potječe širenje mađarskih ekspanzionističkih ideja, a maske na rogovima mogu se tumačiti kao mogućnost lakog mijenjanja (poli-

Louis Meynier, *Karikatura riječkog društva*, oko 1840.–1849.
Louis Meynier; Caricature of Rijeka Society, ca 1840–1849

Louis Meynier, *Autokarikatura*, oko 1840.–1845., vl. V. Ružić, Rijeka.
Louis Meynier; Self-Caricature, ca 1840–1845, owned by V. Ružić, Rijeka

tičkog) raspoloženja. Haller je na Kossuthovoj uzici, ima noge i rep koji mogu biti lisičji, ali budući da pogled koji je uputio prema Kossuthu ne djeluje nimalo lukavo, skloniji smo tome da u Halleru vidimo vjernog psa. Osim toga, Haller nije zvijer na lancu, nego poslušni stvor na opuštenoj tankoj uzici. Haller ljulja kolijevku u kojoj je vjerojatno Josipović s repom gmaza, jedini u ovom prikazu koji nije rođeni Mađar i kojega treba paziti i odgajati da postane »pravi« ili »veliki« Mađar. Gmazovi su poznati i po svom »zmijskom« jeziku – simbolu zla, a Josipović je zastupao mađarski jezik. Iz svega navedenoga proizlazi da je autor litografije želio karikaturom s alegorijskim sadržajem prikazati političare poput likova iz basne, odnosno upozoriti na njihove međusobne odnose i politiku koju zastupaju.

Iduće pitanje koje treba (ponovo) razmotriti pitanje je kada je ova litografija nastala. Dosadašnje, u literaturi vrlo često navođenje 1843. godine pogrešno je, a također bi bilo pogrešno datirati je prije 1846. godine.⁴⁰ Naime, u pozadini opisane scene s triom Kossuth–Haller – mađaron vidimo dio Budimpešte. Dio koji je prikazan u svom središtu ima jedan od simbola Budimpešte – poznati »Lančani most« britanskog arhitekta Adama Clarka. Postoji grafički prikaz iz 1843. godine, koji pokazuje da se taj most tada tek počeo graditi i iz njega se vidi da su se te godine tek nazirali piloni u koritu rijeke. Most 1846. godine još uvijek nije bio u potpunosti dovršen, te je litografija mogla nastati tek iza 1846., odnosno između 1846. i 1848. godine.

Josip Horvat nije uvijek datirao ovu litografiju u 1843. godinu. U svojoj knjizi *Povijest novinstva Hrvatske* citira dokumente cenzora iz 1846. godine. Navodi da je zagrebački cenzor Muhić 27. listopada. 1846. izvijestio mađarsku cenzuru da nije u zagrebačkim knjižarama pronađen ni jedan primjerak zabranjene karikature, ali priznaje da se karikatura i dalje raspačava. Nepoznati su ljudi litografiju krišom (comerce furtivi) prodavali po križevačkoj županiji, raznoseći je po kućama

od općine do općine.⁴¹ Bez odgovora ostaje pitanje zašto Horvat u nekim kasnijim tekstovima pomiče dataciju s 1846. godine na 1843. godinu.⁴² Najraniji poznati tekst o ovoj karikaturi napisao je Đuro Šurmin 1926. godine i na osnovi sudske istrage datira je u 1846. godinu.⁴³ Zbog (male) vjerojatnosti da se spomenuti dokumenti mogu odnositi na neku sličnu litografiju ili da je Šurmin (od kojega drugi preuzimaju podatke) krivo pročitao godinu, ostavljamo mogućnost da je litografija mogla nastati u razdoblju između 1846. i 1848. godine.

Podatak da je litografija nastala u Leipzigu također je više nego nesiguran. Taj podatak preuzet je od Ivana Ulčnika, koji u svojoj studiji o Havličeku navodi Havličekovo priznanje da je bio u Leipzigu, no odbio je priznati da je ondje spomenutu karikaturu dao litografirati.⁴⁴ Karikatura je morala biti izvedena prema predlošku autora koji je dobro poznao portretne odlike karikiranih osoba, a s obzirom na okolnosti tadašnje političke situacije to je vrlo vjerojatno moglo biti u Beču, u kojem treba tražiti autora ove litografije. Do takva zaključka došla je i Marijana Schneider, a Zvonko Maković i Marina Bregovac Pisk iznose podatke o litografijama s prikazima hrvatskih ličnosti ili vojnika koje su izrađivali bečki crtači i litografi.⁴⁵

Kada je riječ o autorstvu, zanimljivo je primijetiti kako se u starijoj literaturi uglavnom navodilo da je autor vjerojatno Ivan Janko Havliček, dok se u novijoj literaturi riječ »vjerojatno« gubi, iako nigdje nismo naišli na argumente koji bi potvrdili Havličekovo autorstvo, niti je ikada pronađeno neko drugo Havličekovo likovno djelo pomoću kojega bismo mogli komparativnom analizom pokušati potvrditi njegovo autorstvo.⁴⁶ Osim toga, ni u sudskoj istrazi nikada nije dokazano da je Havliček dao izraditi, prokrijumčariti u Hrvatsku i raspačavati *Mađarona u kolijevci*.

Ako usporedimo *Mađarona u kolijevci* s prosjekom tadašnje austrougarske litografske produkcije, lako ćemo zapaziti da je likovna kvaliteta karikature *Mađaron u kolijevci* na solid-

Letak *Radetzky kao postolar*, 1849., Zbirka stampata, sign. 132/179, Državni arhiv, Zagreb
Flier Radetzky as Cobbler, 1849. Collection of Printed Matter, sign. 132/179, Državni arhiv, Zagreb

noj razini, a autor je dobro postavio kompoziciju i imao promišljenu ikonografsku koncepciju. Ukratko, sve ukazuje na to da se radi o likovno školovanom autoru kojemu *Madaron u kolijevci* zasigurno nije bio prvi rad takve vrste. U svakom slučaju, ova litografija pokazuje da je autor bio dobar portretist koji je ili poznavao protagoniste ili je uza se imao portrete protagonista kao predloške. Dobro je vladao prostornim odnosima u slici, vješto se služio kontrastiranjem osvjetljenih i zasjenjenih dijelova figura ili predmeta te značajki uklopio vedutu Budimpešte u prizor. Stoga je nemoguće pretpostaviti da bi Havliček načinio samo jedno likovno djelo tijekom svog života ili da bi samo jedno djelo od čitava stvaralaštva ostalo sačuvano. Čovjek koji se tijekom života bavio različitim zanimanjima, a u vrijeme nastanka ove litografije ponajviše trgovinom poljoprivrednim proizvodima i prodavanjem različitih tiskovina, možda je mogao biti raspačivač litografije. Međutim, teško se može pretpostaviti da je on i autor tehnički i sadržajno dobro osmišljene i izvedene litografije. Iz uvida u literaturu o toj litografiji vidimo da autori najstarijih tekstova o njoj – Šurmin (1926.) i Ulčnik (1941.) – navode samo razloge za pretpostavku da bi Havliček mogao biti autor, i to prvenstveno zbog toga što je bio jedini optuženi.⁴⁷ Nitko od onih koji su pisali o *Madaronu u kolijevci* nakon Šurmina i Ulčnika nije naveo da je našao barem jedan novi dokument ili argument za Havličekovo moguće autorstvo. Stoga odbacujem hipotezu o Havličekovu autorstvu te do daljnjeg autora *Madarona u kolijevci* držim nepoznatim. U traganju za autorom *Madarona u kolijevci* treba obratiti pozornost na djelo austrijskog litografa Vincenza Katzlera, kod kojega osim sličnosti u likovnom izrazu nalazimo i vrlo sličnih ornamentalnih vitičastih

okvira na litografijama. Osim toga, 1949. godine na litografiji pod nazivom *Prizori s ugarsko-hrvatskog ratišta* prikazao je ulazak bana Jelačića u Peštu, a u pozadini je Lančani most prikazan iz gotovo istog motrišta kao i na *Madaronu u kolijevci*. Spomenimo i podatak da su uobičajene naklade sličnih litografskih listova za ono vrijeme na području Hrvatske bile od 500 do 2000 listova.

Albert Nikola Laupert

Iako izgleda da je *Madaron u kolijevci* usamljen primjer bez prethodnih uzora, ipak nalazimo stilski srodne radove hrvatskog ilustratora Alberta Nikole Lauperta (1820.– 1903.), koji nalazi uzor u slavnom francuskom karikaturistu Grandvilleu (1803.–1847.). Grandville je bio Daumierov i Gavarnijev suvremenik, jedan od najboljih onodobnih političkih karikaturista i ilustratora.⁴⁸ Grandvilleove ilustracije za La Fontaineove basne stekle su ogromnu popularnost širom Europe, pa tako i u Hrvatskoj. Poznat po iznimno maštovitim transformacijama ljudskih likova u životinje, odnosno prikazima životinja koje se ponašaju kao ljudi, Grandville je autor prikaza u kojima promatrače ponajviše zapanjuje i zabavlja prožimanje animalnih i ljudskih karaktera. Ne treba posebno isticati da ti prikazi u sebi nose naznake nadrealnog. Svega dvije godine prije *Madarona u kolijevci*, 1844. godine Ignat Čivić tiskao je u Karlovcu *Basne i kratke pripovijesti* s ilustracijama Alberta Nikole Laupperta, talentiranog ilustratora amatera, koji je dobro poznavao Grandvilleove radove kao i ilustracije drugih tada popularnih ilustratora, grafičara i karikaturista iz Francuske i Njemačke. Artur Schneider uvidio je iznimno blisku stilsku povezanost Laupperta i Grandvillea, pa je knjigu poslao na uvid Arthuru Rümannu u München, čije je mišljenje o Lauppertovu kopiranju i variranju

Nepoznati autor, *Mađaron u kolijevci*, 1846., litografija, 54,2 x 69,8 cm, Grafička zbirka NSK, Zagreb

Anonymous, *Hungarophile in the Cradle*, 1846, lithograph, 54,2 x 69,8 cm, Print collection NUL, Zagreb

Grandvilleovih ilustracija objavio 1929. godine uz svoj tekst.⁴⁹ »...U ono vrijeme ilustrirana djela (i dobra i osrednja) širila (su se) vanredno brzo po čitavoj Europi. Veza, koja je u ovom člancu razotkrivena među pojedinim zemljama (Francuskom, Njemačkom i Hrvatskom), jedna je među veoma zanimljivim stilsko-kritičkim mogućnostima u oblasti povijesti umjetnosti devetnaestog stoljeća«, istaknuo je Rümann.⁵⁰ Taj način prikazivanja bio je popularan i imao je svoje sljedbenike i među karikaturistima i ilustratorima *Podravske ježe* (1862.), *Zvekana* (1867.), *Vragoljana* (1882.) i *Ćuka* (1888.), što ga je likovno opremao Marko Antonini. Ti nam primjeri pokazuju da su u drugoj polovici devetnaestog stoljeća neki autori ilustracija i karikatura u Hrvatskoj znali koji su stilski izrazi ili trendovi prisutni na tadašnjoj europskoj kulturnoj sceni. Nažalost, istodobni nedostatak likovno školovanih crtača i grafičara često se može osjetiti u slaboj likovnoj kvaliteti.

Josip Jelačić u karikaturi

Poznato je da pojedina ličnost u nekom narodu može biti osoba od nacionalnog značenja dok je drugom narodu ista ličnost oličenje zla. Takav stereotip vrijedi i za povijesno značajne ličnosti poput Lajosa Kossutha i Josipa Jelačića. Obojica su heroji u svojim zemljama, a u susjednima su spominjani u krajnje negativnom kontekstu i izvirgavani ruglu u karikaturama. Mađari su imali razloga za mržnju i ismijavanje Jelačića jer je gušio njihovu narodnu revoluciju. Stoga nije čudo da se u mađarskom Nacionalnom muzeju i Muzeju vojne povijesti u Budimpešti nalazi desetak karikatura s prikazom Jelačića.

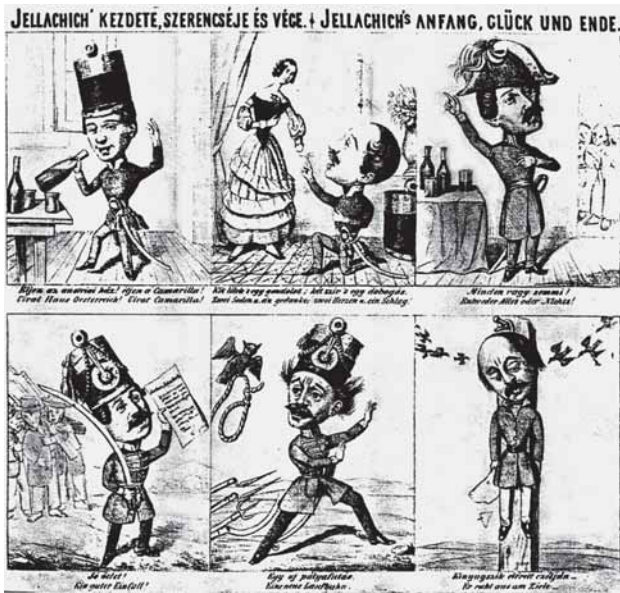

Nepoznati autor, *Bratski susret mađarskoga glavnog zapovjednika Adama Telekija i hrvatskog bana Jelačića*, Pešta 1848., vl. Nemzeti Muzeum, Budimpešta

Anonymous, *Fraternal Meeting of Hungarian C-in-C Adam Teleki and Croatian Ban Jelačić*, Pest 1848., owned by Nemzeti Muzeum, Budimpešta

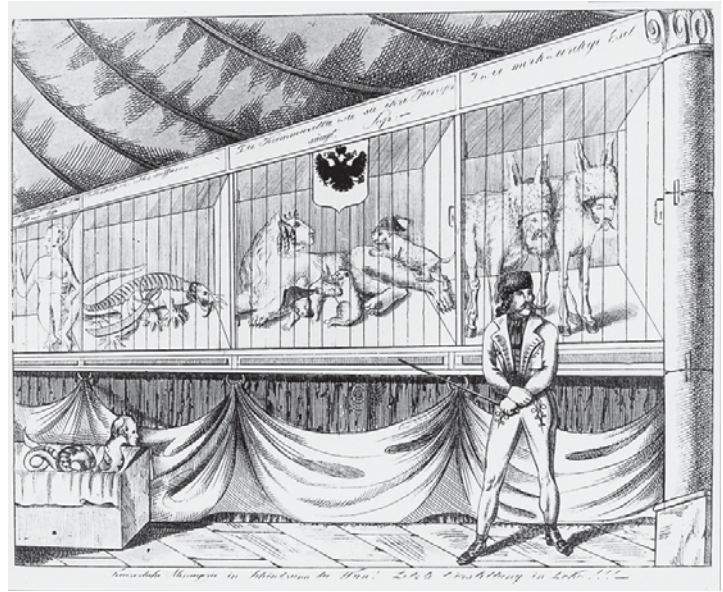
Na karikaturi iz 1848. godine pod naslovom *Bratski susret mađarskog glavnog zapovjednika Adama Telekija i hrvatskoga bana Jelačića*, Teleki i Jelačić prikazani su nakon postignutog sporazuma da Jelačić povuče svoje trupe do Drave. Jelačić je prikazan kao nekakav propalica u odjeći nalik na tursku, tako da bi ga bilo vrlo teško prepoznati kada ne bi bilo natpisa na litografiji.⁵¹ Kao što je poznato, sporazum je brzo propao, a Jelačić je nastavio napredovati prema Budimpešti. Ostali primjeri koje navodimo nastali su 1850. ili kasnije, jer se na njima, među ostalim, ismijava Jelačićeva veza (odnosno brak) s groficom Sofijom Stockau. Daticiju u 1850. godinu ili kasnije utvrđujemo na temelju podatka da je 49-godišnji Jelačić upoznao 15-godišnju groficu Sofiju 1850. godine, a oženio ju je iste godine, nakon što je navršila 16. godinu.⁵²

Kao primjer mržnje prema banu Jelačiću ističe se dvojezična (mađarsko-njemačka) strip-karikatura u šest sličica *Jellacich's Anfang, Glück und Ende*, na kraju koje Jelačić završava na vješalima. Tekst se nalazi ispod sličica i u potpunosti je suprotnosti s likovnim prikazima. Primjerice, ispod posljednje sličice nalazi se tekst: »Odmara se na cilju.«, a sličica prikazuje Jelačića kako se »odmara« viseći na vješalima. Slično je i s karikaturom pod nazivom *Carska menažerija u Schönbrunu kod Beča*. Posljednja je predstava u tijeku. Jelačić je prikazan u drugom kavezu kao čudnovata zvjerka, nalik gušteru sa sabljom, a iznad njegova kaveza piše »Jelačić koji je sve poždera«. Posljednji primjer jest primjer dvostrukog ismijavanja bana Jelačića i njegove, pretpostavljamo, tada već supruge Sofije. Likovi sjede u staji tako da se glava Jelačića preklapa s glavom magarca, a glava banice Sofije s glavom krave. Osim toga, Jelačić među nogama drži golemu kobasicu na koju je Sofija položila ruke, te je jasna aluzija na Jelačićevu spolnu moć. Tekstom se to potvrđuje; Jelačić: »O

Nepoznati autor, *Jelačićev početak, sreća i kraj*, oko 1848., litografija, vl. Institut za vojnu povijest, Budimpešta

Anonymous, Jelačić's beginning, fortune and end, ca 1848, lithograph, owned by Institute for Military History, Budapest

Nepoznati autor, *Carska menažerija u Schönbrunu kraj Beča*, oko 1850., vl. Nemzeti Muzeum, Budimpešta

Anonymous, Imperial Menagerie in Schönbrunn by Vienna, ca 1850, owned by Nemzeti Museum, Budapest

Mein liber Augustin, sve je propalo...« – Sofija: »Ne želim ništa o tome govoriti dok se tvojom kobasicom mogu služiti.«

Kada je riječ o Jelačiću, prisjetimo se da je te burne 1848. godine ban Jelačić učinio iznimno mnogo za Hrvatsku (spomenimo samo ukidanje kmetstva i ujedinjavanje Hrvatske), istodobno se snažno borio protiv unionista i mađarona, te ne bi bilo neobično da je baš Jelačić potaknuo ili naručio izradu litografije *Mađaron u kolijevci*. Iako su izgledi da se pronađe dokument koji bi otkrio stvarnog naručitelja litografije *Mađaron u kolijevci* iznimno mali, ostaje činjenica da se u pozadini hrvatsko-ugarskog sukoba vodio mali rat karikaturama.

Hrvati na austrijskim karikaturama sredinom 19. st.

Mađaron u kolijevci nije jedina karikatura koja se pojavila u Hrvatskoj neposredno prije ili u vrijeme revolucije u Mađarskoj. Čitav niz karikatura na kojima su protagonisti Hrvati bio je izrađivan u Austriji ili Mađarskoj. Autor najvećeg broja litografskih listova s karikaturama jest Carl Lanzedelli, koji ih je tiskao u vlastitoj nakladi. U zbirci Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu sačuvano je jedanaest Lanzedellijevih listova koje je tiskao u Beču u vlastitoj nakladi. Najčešći motiv bili su mu serežani (žandari u Vojnoj krajini) i hrvatski

vojnici u šaljivim situacijama s vojnicima iz drugih zemalja (često s Rusima) te dva prizora kada Hrvati pokušavaju osvojiti Bečanke. Osim Carla Lanzedellija autori preostalih šest listova iz zbirke litografija s karikaturama Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu jesu Carlov brat Jozef Lanzedelli, August von Pettenkoffen i Anton Zampis. Karikature pokušavaju prikazati karakteristične tipove vojnika i bečkih djevojaka u smiješnim situacijama. Likovni prikaz ne pruža potpuni dojam komike bez uvida u tekst otisnut ispod crteža. Tako prizor s hrvatskim vojnikom koji želi poljubiti mladu Bečanku djeluje poput realističkog-genre prizora dok ne pročitamo tekst: »Hrvat se izjašnjava za najtješnju vezu s Njemačkom, i to na najširoj osnovi.« Sve karikature iz ove zbirke nastale su između 1848. i 1849. godine.⁵³ Među karikaturama nalazimo i karikaturu koja prikazuje Jelačića i Windischgrätza kako žurno napreduju prema Beču.

Ove karikature zanimljive su više iz povijesnih aspekata, a manje zbog likovne kvalitete, koja odražava tekuću produkciju onoga vremena. U to je vrijeme u čitavoj Austro-Ugarskoj monarhiji prevladavala ujednačena produkcija brojnih autora iz raznih zemalja Monarhije, a prepoznatljivi individualni izrazi bili su rijetkost. Šaljivi prikazi iz vojničkog života u ono vrijeme imali su svoju publiku i bili su zanimljiviji njoj nego što su to senzibilitetu suvremenog promatrača.

Bilješke

¹ FRANO DULIBIĆ, Definiranje karikature kao likovne vrste, u: *Karikatura*, Zagrebački pojmovnik kulture 20. stoljeća, Zagreb, 2004.

² ZVONIMIR KULUNDŽIĆ, Najstarije karikature u Hrvatskoj, u: *Život umjetnosti*, 24–25 (Zagreb, 1976.), 62–63.

Nepoznati autor, *Karikatura bana Josipa Jelačića (O Mein lieber Augustin...)*, iza 1850., vl. Nemzeti Muzeum, Budimpešta
 Anonymous, *Caricature of Ban Josip Jelačić (O Mein lieber Augustin)*, after 1850, owned by Nemzeti Museum, Budapest

3

ANDREW STEPHEN ARBURY, Laughter, u: *Encyclopedia of Comparative Iconography*, Chichago – London, 1998., vol. 1, 489–496;
 GILLES LIPOVETSKY, Doba praznine, Novi Sad, 1987., 119–123.

4

ZVONIMIR KULUNDŽIĆ (bilj. 3), 62; DUBRAVKO HORVATIĆ, Ples smrti, u: *Antologija hrvatskog likovnog humora*, Zagreb, 1975., 18, 36.

5

»Taj zaključak podupire i činjenica da ni na jednom od tih lica nemamo nikakvih svjesnih komičnih elemenata, pa čak ni elementarnog osmjeha, izuzevši možda na onoj dugonosoj karikaturi u slovu Z, na listu 10. Uz strogu portretsku karakteristiku tu ćemo uzalud tražiti prenaplašene anatomske detalje...« – ZVONIMIR KULUNDŽIĆ (bilj. 2), 68.

6

ZRINKA BORŠIĆ, Marulić nije samo otac hrvatske književnosti, nego i prvi hrvatski karikaturist (razgovor s dr. Željkom Sabolom), u: *Vjesnik*, 16. 7. 2000., 25.

7

CVITO FISKOVIĆ, O Marulićevu slikanju, u: *Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji*, 26 (Split 1986.–1987.), 397.

8

CVITO FISKOVIĆ (bilj. 7), 404.

9

CVITO FISKOVIĆ (bilj. 7), 405.

10

Martin Kolunić Rota (Šibenik, 1540.–1545. – Prag, 1583.). »Martin Kolunić Rota rođen je u Šibeniku između 1540. i 1545. godine. U Veneciji je boravio od cca 1565. do jeseni 1572. Dio 1569. i 1570.

godine proveo je u Rimu. Godine 1570. odlazi u Šibenik, a iste godine vratio se u Veneciju. Koncem 1572. otišao je u Beč, gdje je postao dvorski portretist i slikar... Nakon smrti cara Maksimilijana II (jesen 1576.) prešao je u službu njegova nasljednika Rudolfa II, od kojega je dobio zvanje dvorskog portretista i kipara... Početkom 1580. s Habsburgovcima je otišao u Prag. Umro je u Pragu prije rujna 1583.« – MILAN PELC, Martin Kolunić Rota, Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, Šibenik, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 1997., 17.

11

Osim spomenutoga, Pelc napominje da je onodobnom popularnom ukusu bila »bliska Rotina satirička podrugljivost na račun poraza Turaka u bici kod Lepanta: kao stalni pratitelj i pokrovitelj mrskih neprijatelja kršćanstva prikazan je davao: on, kezeći se, šalje njihovu flotu u propast, odvlačeći njihove duše u pakao, a na listu naslovljenom Vittoria govori odlazeći s dušom jednog prokletnika: 'Vraćam se po ostalo'.« Pelc vidi naznake duhovitosti i u načinu na koji Rota prikazuje žene u narodnim nošnjama te na vedutama gradova kojima su pridodana morska čudovišta i mitološka bića. Rotine groteskne glave naziva karikaturama. – MILAN PELC (bilj. 10), 40, 44, 45, 134, 135.

12

Iako napominje da je granice između autorske grafike i ilustriranog letka katkad teško odrediti, Milan Pelc jasno određuje najbitnije svojstvo ilustriranog letka – snažnu povezanost teksta i slike. – MILAN PELC, Die illustrierten Flugblätter aus der graphischen Sammlung Valvasors in Zagreb, u: *Acta historiae Artis Slovenica*, 8 (Ljubljana, 2003.), 23–25.

13

Valvasorova zbirka, VIII. svezak, list br. 33. Državni arhiv, Zagreb.

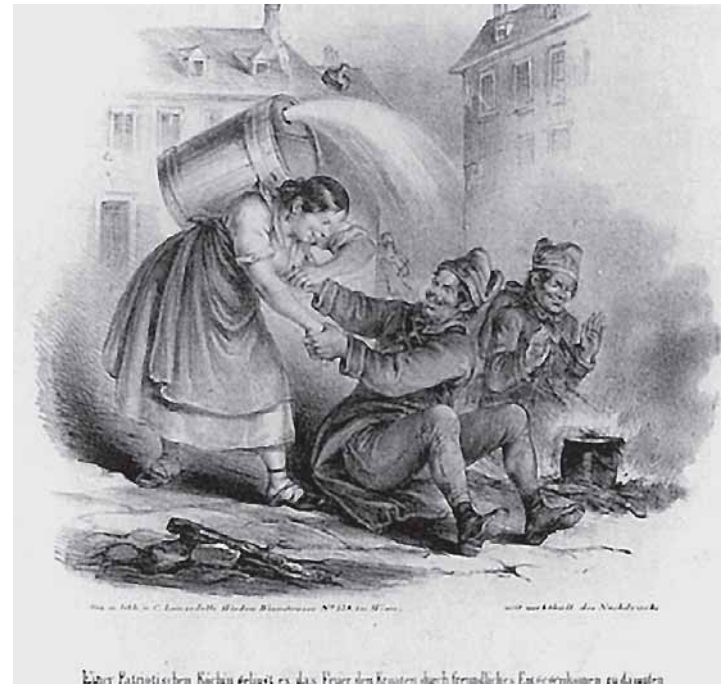
14

»Wer sein Nass in all Dreck will stecken / der muss dess Jungen wassers lecken.«

Carl Lanzedelli, *Hrvat se izjašnjava za najtjesniju vezu s Njemačkom, i to na najširoj osnovi*, Beč 1848., litografija, 20,8 x 23,7 cm, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb

Carl Lanzedelli, *Croat opts for closest links with German and on the broadest basis*, Vienna 1848., lithograph 20,8 x 23,7 cm, Croatian History Museum, Zagreb

Carl Lanzedelli, *Patriotskoj kuharici uspijeva patriotskom susretljivošću prigušiti hrvatsku vatru*, Beč 1848.–49., litografija, 23,6 x 24,8 cm, vl. Hrvatski povijesni muzej, Zagreb

Carl Lanzedelli, *Patriotic cooks manage with patriotic kindness to put out the Croatian fire*, Vienna 1848.–49., lithograph, 23,6 x 24,8 cm, owned by Croatian History Museum, Zagreb

15

Jacob von Sandrart rodak je Joachima von Sandrarta, poznatoga po knjizi: *L'Academia Todesca della Architectura, Scultura e Pittura: Oder Teutsche Academie*, 2. vols., Nürnberg, 1675.–1769.

16

Valvasorova zbirka, sv. X, br. 274. Državni arhiv, Zagreb.

17

BRANKO VODNIK, *Povijest hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1913. Vera Horvat Pintarić također je smatrala da je Vitezović zbog prikaza proroka Muhameda »autor u nas prve poznate karikature«. – VERA HORVAT PINTARIĆ, *Autorski strip zagrebačke škole*, u: *Kultura*, 28 (Beograd, 1975.), 137. Jedan primjerak spomenute Vitezovićeve grafike nalazi se i u Valvasorovoj zbirci u Zagrebu (sv. XII., 429a).

18

Honoré Daumier (?), Serija od 24 karikature različitih slojeva i zanimanja, 11 x 8,7cm, neke signirane H. D., Muzej Mimara, Zagreb.

19

Spomenute litografije predstavljene su javnosti na izložbi održanoj u svibnju 2003. u Šibeniku. – KSENIJA KALAUZ, Honoré Daumier, litografije, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 2003.

20

Biografske podatke o donatoru Borisu Baranoviću vidi u: TOMISLAV PAVIČIĆ, *Donacija Borisa Baranovića Baila*, Županijski muzej Šibenik, Šibenik, 2001.

21

BALTAZAR ADAM KRČELIĆ, *Annuae ili historija (1748.–1767.)*, JAZU, Zagreb, 1952., 129–130.

22

Krčelić piše da se tri dana moglo razgledati sljedećih šest slika: »1. Uvedena je raskalašenost u živoj slici, gdje se čovjek igrao sa ženama, uvlačeći svoje noge među njihove, tako da su se njegove noge nalazile među nogama žena, i to jedna noga između nogu jedne žene, a druga između nogu druge. 2. Šaljivo se prikazivalo povjerenje namjesnika u podbana i njegove pripuze, pod likom podbanove žene, koja opominje učenika: 'Uzdaj se, ali pazi u koga! Tko nije vjeran svojim i sebi, da li će biti drugima i sebi?' 3. Nesloga između Kleefeldta te podbana i Bužana, koje su njihove žene učile da šute. 4. Namjesnikova nesposobnost u upravljanju i buduća propast kraljevine zbog međusobne mržnje pod ovim naslovom: *Ljudi se ubijaju a mladić se smije*. 5. Razvrat najuglednijih žena, tj. grofica pod simbolom krmače, koja spava odjevena u prozirnu tkaninu i grimiz. 6. Popovečka zгода, koja se desila prošle godine o Martinju.« Prema: BALTAZAR ADAM KRČELIĆ (bilj. 21), 129–130.

23

ZVONIMIR KULUNDŽIĆ (bilj. 2), 63–64. Guido Quien prihvaća Kulundžićevo mišljenje da se radi o prvoj izložbi karikatura u Hrvatskoj. – GUIDO QUIEN, *10 godina Hrvatskog društva karikaturista* (katalog izložbe), Galerija ULUPUH, Zagreb, 1994.

24

MAKSIMILIJAN VRHOVAC, *Diarium*, rukopis, prema: JOSIP HORVAT, *Karikatura u Hrvatskoj 1862–1939.*, u: *Antologija hrvatskog humora*, (ur.) Fadil Hadžić, Zagreb 1999., 452.

25

–, *Jedan hrvatski karikaturista (A. Uvodić)*, u: *Obzor*, 58/1917., 96, 7. Ivan Nepomuk Schauf rođen je u mjestu Hermanuv Mestec u Češkoj 16. 5. 1757, a umro je u Varaždinu 31. 3. 1827.

26

JOSIP HORVAT, Karikatura u Hrvatskoj (1862.–1939.), (tekst je napisan 1961.) u: *Antologija hrvatskog humora i satiričke književnosti*, (ur.) Fadil Hadžić, V.B.Z, Zagreb, 1999., 452–455.

27

Louis Meynier u Rijeci je upoznao Engleza Waltera Smitha, kojem je dao ideju za pokretanje poznate riječke tvornice papira. Budući da Meynier nije imao mnogo smisla za trgovinu, njegov posao oko tvornice u Rijeci preuzeo je Louisov brat Charles Meynier. Meynierove biografske podatke, reprodukcije crteža i kulturno-povijesni kontekst donosi Vatroslav Cihlar u *Riječkom listu* (VATROSLAV CIHLAR, Kako je prije 127 godina dospio u Rijeku putnik, slikar i veseljak Louis Meynier, u: *Riječki list*, 2. 8. 1953., 3) i u nizu tekstova objavljenih 1961. na talijanskom jeziku u riječkoj *Panorami* (VATROSLAV CIHLAR, La Fiume di un secolo fa nelle caricature di Meynier, *Panorama*, 17–18 (Rijeka, 1961.), 20–21; 19, str. 16–17; 20, str. 16–17; 21–22, str. 13).

28

BORIS VIŽINTIN, Umjetnička Rijeka XIX. stoljeća (slikarstvo – kiparstvo), Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1993., 62–63. Zanimljivo je primijetiti da Luisa Meyniera nema u leksikonima, nego u *Thieme Beckeru* nalazimo da je Louis August Meynier-Saint-Fal crtač vinjeta, karikatura i slikar rođen 1782. u Bruxellesu, studirao u Parizu, gdje se nalazio još 1840. godine, a kod Benezita nalazimo i podatak da je mnogo putovao.

29

ŽARKA VUJIĆ, Uvod u opus najstarije hrvatske umjetnice: Carolina Voikffy Armero (1817.–?), u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 27 (Zagreb, 2003.), 217–229.

30

Zbirka stampata u Državnom arhivu u Zagrebu pruža mogućnost uvida u (malobrojni) dio sačuvanih letaka, oglasa, proglašenja i sličnih tiskovina koje su se postavljale na javnim mjestima te su tijekom 19. stoljeća malobrojni pismeni pojedinci čitali letke većinom nepismenom pučanstvu. O značenju letaka u vrijeme revolucije 1848. godine u: JOSIP HORVAT, Povijest hrvatskog novinstva 1771.–1939., Stvarnost, Zagreb, 1962., 150–151.

31

Letak s crtežom *Radetzky kao postolar 1849.*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Zbirka stampata, sign. 132/179.

32

Prikaz nadvojvode Josipa i biskupa Maksimilijana Vrhovca u kočiji vlasništvo je Grafičkog kabineta HAZU, Zagreb. – DUBRAVKO HORVATIĆ (bilj. 4), VI i 419.

33

ARTUR SCHNEIDER, Sitna građa za kulturnu povijest grada Zagreba, u: *Narodna starina*, 23 (Zagreb, 1930.), 320.

34

Primjerci litografije *Madaron u kolijevci* u vlasništvu su Grafičke zbirke NSK u Zagrebu i Grafičkog kabineta HAZU u Zagrebu.

35

Ivan Janko Havliček (Zagreb, 1810. – Zagreb, 7. 12. 1863.). Osnovnu i srednju školu pohađao je u Zagrebu. Od 1833. u Petrovaradinu je služio kao Kadetfeldwebel u vojnoj opskrbi do 1836. godine. Nakon istupa iz vojske radi u zagrebačkoj gradskoj općini kao gradski činovnik do 1839. Potom se bavi svakakvim poslovima, najviše trgovinom poljoprivrednim proizvodima i raspacavanjem raznih tiskovina. Bio je oduševljeni pristaša iliraca i 1846. sukobio se s mađaronom Stjepanom Markovićem, koji ga je tužio sudu. Godine 1844. postao je časnik na parobrodu na Savi, ali već iduće godine parobrod je potonuo. Istodobno (1844.–1845.) Havliček se okušao i u izdavanju časopisa *Iskra* s prilozima iliraca. Iduće, 1846. godine mađarske su vlasti istraživale tko je autor karikature *Magjaron in der*

Wiege (Madaron u kolijevci) i optužile Havličeka, ali istraga je završila bez rezultata i Havliček je pušten. Zapovjednikom Druge satnije zagrebačke Gradanske garde Havliček je postao 1848. godine. U Beču je pohvaljen kao sigurnosni povjerenik u vojnoj službi. Godine 1851. imenovan je gradskim kapetanom u Osijeku po preporuci bana Jelčića, koji je bio Havličekov osobni prijatelj, ali je zbog optužbi ubrzo razriješen dužnosti i vraća se u Zagreb. Pravo na raznošenje pošte u nekoliko općina južno od Zagreba preuzeo je 1857. godine. Za gradskog zastupnika izabran je 1861., a potom za gradskog kapetana, čime je preuzeo upravu gradskog redarstva. Umro je 7. 12. 1863. u 53. godini života. (Biografski podaci prema: IVAN ULČNIK, Ivan Havliček, u: *Zagreb*, 9/1941., br. 3, str. 22–61, 4/5 str. 88–97, 6/7 str. 143–161.

36

ĐURO ŠURMIN, Iz doba bana Hallera, u: *Novosti*, 24 (1926.), 24, 9; IVAN ULČNIK (bilj. 35).

37

Lajos Kossuth (1802.–1894.) političar, vođa mađarskog nacionalnog pokreta 1848.–1849. koji je 1849. godine kao vrhovni guverner Ugarske proglasio detronizaciju Habsburgovaca, a poslije gušenja revolucije živio u emigraciji. Kossuth je zbog svog stajališta utemeljenog na feudalnom historijskom pravu došao i u sukob s drugim nosiocima mađarske revolucije te se smatra da je pogrešna hegemonistička politika onemogućila zajedničku borbu potlačenih naroda Austrije i pobjedu demokratske revolucije.

38

Franjo Mücke, *Antun Danijel Josipović*, ulje na platnu, 133 x 120 cm (natpis na portretu je iz 1874. godine), vl. Hrvatski povijesni muzej. Reprodukcijska portreta i kataloška obrada u: *Znamenja vlasti i časti u Hrvatskoj u XIX. stoljeću*, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 1993., 87–88.

39

RUDOLF HORVAT, Ban Jelčić, prvi svezak, Colorprint, Zagreb, 1990., 424–427.

40

Datiranje litografije *Madaron u kolijevci*: Josip Horvat datira je oko 1843. JOSIP HORVAT (bilj. 26), 452–455. Dubravko Horvatić također je datira u 1843. godinu. DUBRAVKO HORVATIĆ (bilj. 4); MARIJANA SCHNEIDER i MARINA BREGOVAC PISK datiraju je između 1843. i 1845. godine u: *Hrvatski narodni preporod*, MUO, Zagreb, 1985., 207 i 307.

41

JOSIP HORVAT (bilj. 30), 137–138.

42

U enciklopedijskom članku Horvat je ovu litografiju datirao u 1843. godinu. – JOSIP HORVAT, *Karikatura*, Hrvatska, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Leksikografski zavod, Zagreb, 1959., sv. III, 147.

43

Dr. Đuro Šurmin piše kako je karikaturi prethodila satirička pjesma *Sarkastici pseudo Nasonis Illyrici metamorphosis unica...*, koja se pojavila oko Božića 1845. godine i koju je izdala Liga nationalis. Vlasti su pokrenule istragu oko ove pjesme u kojoj se ismijavaju mađaroni, ali je pokolj na Markovu trgu 29. 11. 1845. istragu zaustavio. – ĐURO ŠURMIN (bilj. 36), 9.

44

Havličekova obrana ima mnogo alibija: »Havliček se čudi i pita na koji se način krivica na njega svaljuje? Priznaje da je u Leipzigu bio. Za to putovanje imao je dvorsku propusnicu. Ne priznaje da bi tamo dao spomenutu karikaturu litografirati o čem se konačno mogu preslušati litografi i knjižari u Leipzigu. Havliček naročito ističe kada bi on i poduzeo dopremliti slike u Hrvatsku, to bi bilo nemoguće, jer je on na povratku iz Leipziga na granici pomno pretražen, pa bi se takva slika prigodom pretrage kod njega sigurno pronašla.« Potom je Havličekov

stan pretražen ali ništa nije nađeno i Havliček je oslobođen optužbe. – IVAN ULČNIK (bilj. 35).

45

MARIJANA SCHNEIDER, Slikarstvo u Hrvatskoj u prvoj polovici XIX. stoljeća, u: *Hrvatski narodni preporod*, MUO, Zagreb, 1985., 207; ZVONKO MAKOVIĆ, Popularna štampana slika, porijeklo, funkcija, značenje, u: *Život umjetnosti*, 32 (Zagreb, 1981.), 43; MARINA BREGOVAC PISK, *Zbivanja 1848–1849. na grafičkim listovima*, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2000.

46

Tako npr. MARIJANA SCHNEIDER (bilj. 45), 207.

47

Kada Šurmin piše o Havličeku kao izdavaču *Iskre*, listu koji objavljuje i litografske ilustracije pita se: »Jeli sam na to došao, ili su mu drugi davali pravac, ne zna se.« Kada postavlja pitanje autorstva *Madarona u kolijevci*, Šurmin zaključuje na temelju usmene predaje i sličnosti s litografijama objavljenima u *Iskri*, što može biti samo pretpostavka za autorstvo, ali ne i dovoljan argument za atribuciju: »Da li je Havliček bio prvi karikaturist kod nas? Službeno se tvrdi da jest. Ima dosta uzroka da se vjeruje toj tvrdnji. Izradba karikature mnogo je slična izradbi onih litografija u *Iskri*.« – ĐURO ŠURMIN (bilj. 36), 9.

48

Albert Nikola Lauppert (Zagreb, 18. 4. 1820. – Grac, 29. 1. 1903.). Završio je vojnu školu u Bjelovaru. Napredovao u vojnoj karijeri do 1878. godine, kada je umirovljen kao pukovnijski zapovjednik. Prema usmenoj predaji (koju prenosi A. Schneider u tekstu Prva hrvatska ilustrirana knjiga) Lauppert je još u vojnoj školi u Bjelovaru kao kadet bio nastavnik crtanja.

49

ARTUR SCHNEIDER, Prva hrvatska ilustrirana knjiga, u: *Grafička Revija*, Zagreb, 1929., 109–114. (tekstu je dodan članak ARTHURA RÜMANNA na str. 115–116).

50

Isto.

51

Nepoznati autor, *Brüderliche Begegnung zwischen dem ungarischen Chefkomandanten Adam Teleki und dem ban von Kroatien Jellacic*, Pešta, 1848., litografija, 32 x 44,4 cm, vl. Magyar Nemzeti muzeum, Budimpešta.

52

LOVORKA ČORALIĆ, Hrvatska banica – Sofija Stockau Jelačić (1834.–1877.), u: *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, 1997., 97–107.

53

Sve spomenute karikature iz zbirke Hrvatskog povijesnog muzeja bile su izložene i u katalogu izložbe reproducirane i obrađene. – MARINA BREGOVAC PISK (bilj. 45).

Summary

Frano Dulibić

The Prehistory and Beginnings of Caricature in Croatia

An overextended understanding or complete incomprehension of the definition of the caricature has led to our literature citing examples of the »oldest« caricatures without any good reasons being adduced, i.e., without there being any obvious

features of the caricature. Most of them can be classified into the prehistory of Croatian caricature, because these are visual depictions with a greater or lesser degree of visual humour, that is, with grotesque or satirical qualities. These are, for example: a detail in an illumination of the *Juraj Topuski Missal*, dated between 1524 and 1526; the grotesque faces in the codex of the *Imitation of Christ* (Marulić's translation of the Latin from the 16th century), etchings by Martin Kolunić Rota with eight highly grotesque heads (1565–1582).

During the 17th and 18th century the production of prints of a secular import, among them print leaflets with caricatures and humorous matters, was increasingly ample in Europe. The print collection of Janez Vajkard Valvasor (1641–1693), along with prints from European Renaissance and Baroque printmakers, contains about 200 illustrated leaflets with satirical elements, most of them deriving from the German speaking area. Also belonging to the European history of caricature are examples of French caricature of the 19th century, such as the 24 Daumier drawings in the Mimara Museum in Zagreb, and the hundred Daumiers and fifty-eight Gavarni lithographs in Šibenik City Museum.

Also from the mid-19th century are the caricatures of the Frenchman Louis Meynier, who did a series of caricatures of citizens of Rijeka, among whom he lived between 1840 and 1849.

There are few extant leaflets from those that circulated in the Austro-Hungarian Empire. One of the few extant specimens is of Radetzky als Schustermeister of 1849, interesting because of the size-ratios of drawing and writing.

Although caricatures in Croatia were made with any kind of continuity only after the middle of the 19th century, there are records testifying that even before that time caricatures were drawn on occasion or brought in from other countries. Such testimonies can be found in the writings of historian Baltazar Adam Krčelić, when in 1754 he wrote in the book *Annae or history (1748–1767)*. At the beginning of the 19th century, Maksimilijan Vrhovac, in a diary of 1814, notes that a »satirica imago« of Hungarian MP Vaya has come into his hands. Also found is the fact that the first drawing master of the Zagreb municipality Ivan Nepomuk Schauff (1757–1827) drew caricatures.

In this *Anthology of Croatian Visual Humour*, Dubravko Horvatić wrote that the oldest caricature in Croatia is an anonymous watercolour showing the Archduke Joseph and Bishop Maksimilijan Vrhovec of 1827; however this watercolour does not have any marked features of the caricature. But there are undoubtedly caricatural features in the lithograph *Hungarophile in the Cradle* showing Lajos Kossuth, Governor Franjo Haller and a child in a cradle, all three of them partially turned into animals. Apart from the determination of a certain date, 1846, the new interpretation puts forward the hypothesis that the figure in the cradle might represent a caricature of a hungarophile politician, most likely Antun Danijel Josipović, the then prefect of Turopolje. Although no real author of the lithograph has been found, the possibility that it might be Ivan Janko Havliček, to whom the said lithograph has been attributed to date, has been definitely rejected.

While Lajos Kossuth was to be found in Hungarian and Croatian caricatures, Josip Jelačić was the target of caricaturists only in Hungary, where he was a highly odious figure. Several examples not previously known in Croatia show this very vividly.

Key words: Caricature, lithography, leaflet, drawing, 19th century, Josip Jelačić, Franjo Haller, Janez Vajkard Valvasor, Louis Meynier